

FİLİBELİ AHMED HİLMİ'NİN DİN ANLAYIŞI

Yrd. Doç. Dr. Ömer AYDIN*

ÖZET

Bu makale, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde yetişmiş olan Filibeli Ahmed Hilmi'nin din anlayışı hakkındadır. Onun yaşadığı dönemde, materyalizm, ateizm ve pozitivism gibi çeşitli Batılı akımlar herhangi bir şekilde müslümanları etkilemiştir. Filibeli Ahmed Hilmi de bu akımlara karşı mücadele veren düşünürlerden biridir.

Bu çalışma şu başlıklardan oluşmaktadır: 1) Dinin Tanımı, 2) Din Duygusu, 3) Dinin Lüzumu, 4) Dinsizliğin Sonuçları, 5) Dinlerin Tasnifi, 6) Din, Bilim ve Akıl.

SUMMARY

THE UNDERSTANDING OF RELIGION IN THE WORKS OF FILIBALI AHMAD HILMI

An examination of the understanding of religion in the works of Filibeli Ahmad Hilmi (1865-1914) the leading representative of thinkers of the late period of Ottoman Empire, is presented in this article. In this period, Western movements, such as materialism, atheism and positivism were influencing minds in one way or another; for this reason Filibeli Ahmad Hilmi struggled against these movements.

This article consists of these headings: 1) The Definition of Religion, 2) The Sense of Religion, 3) The Need to Religion, 4) The Consequences of the Anti-Religious Discourse, 5) The Classification of Religions, 6) The Relation of Religion with Science and Intellect.

* * *

I. Giriş

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi 1281/1865 yılında doğmuş, 17 Teşrin-i Evvel 1330/ 30 Ekim 1914'te vefat etmiştir¹. Ahmed Hilmi, Osmanlı devletinin çok sancılı bir döneminde doğup yetişmiştir. Bu dönem, Tanzimat ile başlayan ıslahat hareketlerinin ve çeşitli akımların çatışmalarının şiddetlendiği bir dönemdir. "Kanûn-ı Esâsî" ve "1908 Meşrutiyeti", devletin sosyal ve siyasal yapısında herhangi bir değişiklik meydana getirememiş; devlet önceki zayıflıkları-

* İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

1 Filibeli'nin hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Matbaba-i mire, İstanbul 1333, C. II, s. 156-157; Filibeli Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi* (Giriş), Ötüken Yayınevi, 1974, s. V; Sadık Albayrak, "Ahmed Hilmi Bey (1865-1914)", Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzur-ı Akl u Fende Maddiyân Meslek-i Dalâleti* (Giriş), Yayına Hazırlayan: Sadık Albayrak, Tercüman 1001 Temel Eser, s. 13-65; Zekerîya Uludağ, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi ve Spiritüalizm*, Akçağ Yayınları, Ankara 1996, s. 37-46; Ömer Aydın, *Türk Kelâmcıları*, İşaret Yayınları, İstanbul 2001, s. 80-83.

nı devam ettirmiştir. Bu durum, ülkede bir ümitsizlik havası estirmiş ve devletin kaderiyle ilgili ciddi endişeler duyulmaya başlanmıştır. İşte "İkinci Meşrutiyet" devrinde, bu endişelerin tesiriyle devletin içinde bulunduğu siyasal ve sosyal bozuklukların düzeltilmesi ve devletin bütünlüğünü tehdit eden tehlikelerin kaldırılması amacıyla bir takım düşüncelerin ileri sürüldüğü görülmektedir. Bu dönemde daha önceki dönemlerde görülmediği şekilde, devletin kurtarılmasını hedefleyen canlı bir fikir hayatına şahit olunmaktadır. Birbirinden farklı olan bu fikrî akımların hepsinin ortak amacı, devletin çöküşünü önleyecek olan tedbir ve esasları tespit etmeye çalışmaktır². Bu yüzden, ilim adamları daha çok gazete ve dergilerde yer alan yazılarda, tesbit edilen olumsuzluklar üzerinde duruyorlardı³.

Filibeli Ahmed Hilmi, yukarıda zikredilen arayışlarda bulunan ilim ve fikir adamlarının en belirgin örneklerindedir. O, artık fikir üretmenin kaçınılmaz olduğu inancıdadır ve bunun için gerekli zeminin bulunduğu kanaatindedir:

"Biz, tekâmül kervanına yeni girmiş bir milletiz. Diğer milletlerin geçirdiği tekâmül devirlerini, süratli adımlarla olsa bile, biz de geçirmeye mecburuz... İnkılaptan (1908 Meşrutiyeti'nden) evvel, düşünmek ve hele düşündüğünü söylemek bir cinayet sayılıyordu. Şimdi, Allah'a hamd olsun, herkes ne düşündüğünü söyleyebiliyor..."⁴

Hilmi Ziya Ülken, Filibeli'yi "*Modernist İslâmcılar*" sınıfına dahil etmektedir. Ona göre, Cemaleddin Afgani ile başlayan yeni İslâmcılık çılgır, Mısır'da Muhammed Abduh ve onun yolunu takip eden Ferid Vecdi, Kazanlı Musa Carrullah, Hindistan'da İkbâl tarafından geliştirilmiştir. Bu akım Türkiye'de "Sebilürreşad" yazarlarını iki gruba ayırmıştır: Bir kısmı, gelenekçi İslâmcılıkta devam etmiştir: Ahmed Naim gibi. Fakat bir kısmı medrese ile mektebi birleştirme eğiliminde olanlardı ki, aralarından İzmirli İsmail Hakkı, M. Şemseddin (Günaltay) gibi *modernistler* yetişmiştir.⁵

Hilmi Ziya Ülken, İslâm modernistlerini şu şekilde tanımlamaktadır:

"İslâm doktrinini savunan Kelâm akımları dokuzuncu yüzyıldan beri daima zamanın ilim ve felsefe hareketleri ile paralel gelişmiştir. İşte İslâm modernistleri bu ihtiyacı duyanlardır. Onlar, içlerine kapanacak yerde, dikkatlerini çağdaş medeniyete çevirmişler ve asrın icaplarıyla dinin inancı arasında ahenk kurmaya çalışmışlardır."⁶

2 Bkz. Hüseyin G. Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1988, s. 170-171.

3 M. Sait Özervarlı, *Kelâm'da Yenilik Arayışları*, İsam Yayınları, İstanbul 1998, s. 45.

4 Filibeli, *Huzur-ı Akl u Fende Maddiyân Meslek-i Dalâleti*, s. 68; Krş. Allah'ı İnkâr Mümkün mü?, Sadeleştirilenler: Necip Taylan-Hasan Onart, İstanbul 1977, s. 15.

5 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1966, C. II, s. 443.

6 Bkz. Ülken, a.g.e., C. II, s. 443.

Filibeli Ahmed Hilmi, önce Bahâ Tevfik (ö. 1914)⁷, sonra Celal Nuri (ö. 1936)⁸ ile ciddi tartışmalara girmiştir. Bahâ Tevfik, Louis Büchner'den "*Madde ve Kuvvet*"i tercüme ettiği zaman, eser basında bir bomba tesiri yapmıştı. Fakat "*Sebilürreşad*" Dr. Dozy'nin "*İslam Tarihi*"⁹ vesilesiyle birçok yazılar yazdığı halde, bu konuda aynı şiddeti gösterememiştir. Kitabın tam tahlil ve tenkidini, sonradan da Celal Nuri tarafından savunulması üzerine ona karşı tenkitleri Ahmed Hilmi ele almıştır¹⁰.

Filibeli'nin yaşamış olduğu dönemin Osmanlı Devleti'nin çöküş dönemi olduğunu belirtmiştik. O, bu hususla ilgili şu tespitte bulunmaktadır:

"Benim düşünceme göre bu milleti ilerlemekten geri koyacak sebepler iki önemli kısma ayrılabilir: 1) Durgunluk, ilerlemeye düşmanlık, gelişme fikrine karşı cahilane taassup, zamana göre gerekli ihtiyaçları anlamamak. 2) Basit bilgilerle yetinmek, sığ bir taklit..."¹¹

Filibeli'nin işaret ettiği bu iki nokta, din, siyaset, ekonomi vs. gibi her alan için dikkat edilmesi gereken hususlardır. Bunlar, aynı zamanda ileri ve ilerlemede olan her toplum için ihmale gelmeyen noktalar. Filibeli bu görüşlerini "*Ne taassup, ne kötü taklit*"¹² şeklinde özetlemektedir.

XIX. yüzyılda modern felsefe nazariyeleri ortaya çıkmış, artık din kavramı farklı bir biçimde tartışılmaya başlanmıştır. Ayrıca dinin ve getirdiği inanç temellerinin aleyhinde çalışan Batı menşeli Materyalizm ve Pozitivizm akımları İslâm dünyasında da yer tutma, sınırlı da olsa yayılma eğilimi göstermiştir¹³.

Bu gerçeği İzmirli İsmail Hakkı (ö. 1946) da şu şekilde ifade etmektedir:

"Bugün birçok felâsifenin edyân-ı semâviyyeyi kâfi görmeyerek "din-i tabii" dedikleri nazariyyât-ı ahlâkiyyenin rûkn-ü rekînlerini muhtevî olan dinimiz, din-i fitrî ve umûmî olan dinimiz; maatteessüf yavaş yavaş nüfûz-u ma'neviyyesini kaybetmekte, bir takım avâmil altında safvet-i asliyyesini tamamıyla izhâr etmemekte, bir takım sebükmağzân (dü-

7 Bahâ Tevfik: II. Meşrutiyet dönemi materyalist fikir adamı ve yazarlarından. Geniş bilgi için bkz. Abdullah Uçman, "*Bahâ Tevfik*", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (DİA), C. IV, s. 452-453.

8 Celâl Nuri İleri: II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet döneminin tanınmış gazetecisi, fikir ve siyaset adamıdır. Geniş bilgi için bkz. Recep Duymaz, "*Celâl Nuri İleri*", DİA, C. VII, s. 242-245.

9 Dozy ve eseri hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Özdemir, "*Dozy, Reinhart Pieter Anne*", DİA, C. IX, s. 513-514.

10 Ülken, a.g.e., C. II, s. 459; Krş. Uçman, "*Bahâ Tevfik*", DİA, C. IV, s. 453; Duymaz, "*Celâl Nuri İleri*", DİA, C. VII, s. 244-245.

11 Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün mü?*, s. 14.

12 Ebû Dâvûd, Nikâh, bab 21, Hadis no: 2087.

13 Özervarlı, *Kelâm'da Yenilik Arayışları*, s. 89.

şüncesizler) tarafından taarruza maruz kalmakta, akâdimiz hurâfât, ah-kâm-ı diniyyemiz türrehât (saçma sapan sözler) sayılmaktadır.."¹⁴

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Filibeli bu gibi akımlarla en güzel bir biçimde mücadele örneği vermiştir. Yaşamış olduğu dönemde, dine karşı yapılan saldırılar karşısında başka düşünür ve bilginler tarafından da üzerinde en çok durulan konuların başında yer alan "din" meselesi ile ilgili olarak Filibeli'nin fikirlerini incelemek istedik. Burada Filibeli'nin Dozy'nin kitabına reddiye¹⁵ olarak yazdığı "İslâm Tarihi" isimli eserini esas aldık.

Burada şu hususu da belirtmek gerekmektedir ki Filibeli, sadece dinsizlik akımlarına karşı mücadele etmemiş, o aynı zamanda dinin Müslümanlar tarafından yanlış algılanmasını ve anlatılmasını da eleştirmiştir¹⁶. Bu bakımlardan Filibeli'nin din anlayışı araştırılmaya değerdir.

II. Filibeli'nin Din Anlayışı

1) Dinin Tanımı:

Ahmed Hilmi Bey'e göre dinin tanımı, çok kolay gibi görünse de aslında bu oldukça zor bir iştir. Çünkü *din* ile insan o derece ülfet etmiştir ki, âdeta *din* ve *insan* eş anlamlı kelimeler haline gelmiştir. Araştırmacılar ve felsefeciler hâlâ dinin tam tanımını yapamamışlardır. Filibeli'nin burada kastettiği tanım, bütün dinleri kapsayacak şekilde bir din tanımıdır. Yoksa herhangi bir dinin tanımı kolaydır. Zor olan "din fikri"nin tanımıdır¹⁷.

Filibeli, bütün tanımlarda bir görecelik bulunduğunu belirttikten sonra, onların ortak noktalarını içeren din tanımını şu şekilde vermektedir: "*Din, iki haddin birleşmesinden hâsıl olan fikirdir.*" Bu iki haddin biri sosyal toplum veya birey, diğeri ise insanlıkla temasta ve ona ilham veren tabiatüstü hakikattir. Filibeli bu tanımı kapalı bularak, "*Din, insanın kendisinden üstün ve muhtaç olduğu bir kudreti anlaması, itiraf etmesi*"¹⁸ olarak açıklamaktadır.

Filibeli'nin zikrettiği din tanımlarından biri de şudur: "Din, öyle bir idrâk hâssesidir ki, muhtelif şekiller ve isimler altında insan onunla "mutlak sonsuz"u hisseder veya anlar." Bu yetenek olmasaydı, yani insanların yaratılışında böyle bir istidat bulunmasaydı, din meçhul ve imkânsız bir şey olurdu¹⁹.

14 İzmirlî İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, İstanbul 1339-1341, C. I, s. 11-12.

15 Dozy'c birçok yazar ve düşünür tarafından reddiye ve eleştiri yazılmıştır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. İbrahim Hatiboğlu, "*Osmanlı Aydınlarınca Dozy'nin Tarh-i İslâmiyyet'ine Yöneltilen Tenkidler*", İslâm Araştırmaları Dergisi, Sayı: 3, 1999, s. 202-208.

16 Bkz. Filibeli, *İslâm Tarihi*, 613-637; Üss-i İslâm, 78-80.

17 Filibeli, *İslâm Tarihi*, s. 14.

18 A.g.e., a.y.

19 Filibeli, *a.g.e.*, s. 15.

Onun verdiği diğer bir din tanımı şöyledir: "*İnsanın bilinmesi imkânsız olan mutlak zâtı bilmek arzu ve aşkı dindir.*"²⁰

Filibeli bu üç tanımın aynı anlama geldiğini, tahlil edildiğinde "*din*" fikrinde şu üç temel esasın bulunduğunu belirtmektedir:

1- Üstümüzde olan ve bize muhtaç olamayan bir kudretin varlığının kabulü,

2- Bu kudrete mahkûm ve bağlı bulunduğunu hissetme,

3- Bu kudretle insan arasındaki ilişki (kulluk, mabudluk veya vahdet)²¹.

Bütün dinlerde ortak olan bu esastan birincisi, dinin inanç esaslarını; ikincisi, din mensuplarının duygularını; üçüncüsü ise dinin âyin ve ibadetlerini doğurmuştur.²²

Filibeli Ahmed Hilmi, eksik bulunarak bu tanımlara itirazlar yapıldığını, ancak bu itirazların ayrıntılarıyla ilgili olduğunu söyler.²³

Bütün bu bilgileri verdikten sonra, kendisinin "*din*" tanımını şu şekilde yapar: "*Din, ma' bâdu his ve anlamaktan, bilmekten ibarettir.*"²⁴ O, "*Üss-i İslâm*"da şöyle diyor: "*Din, Vâcibu'l-Vucûd'u yalnız bilmekten ibaret değildir. O'nu bilmekle beraber O'na dostluk, sevgi ve irâdesine boyun eğmek de gerekmektedir.*"²⁵ Görülmektedir ki Filibeli'ye göre din, statik ve spekülâtif bir duygu değil, daha çok aksiyonel boyutu da olan bir gerçekliktir.

Dinin şu tanımı Filibeli'nin görüşlerini özetler niteliktedir: "*Din, Allah tarafından vazedilip, mensuplarını dünya ve âhirette kurtuluşa ulaştıran inanç ve amellerden ibaret bir müessesedir.*"²⁶

2) Din Duygusu:

Filibeli'ye göre din, insanın fıtratında bulunan ve kaçınılmaz bir ihtiyaçtan kaynaklanmaktadır. O, her insanda bulunan başlıca duyguların en sonuncusu ve yücesinin "*din duygusu*" olduğunu belirtmektedir²⁷. İster ilkel dinlerin taraftarlarında, isterse yanlış fikre kapılmış kimselerde olsun din duygusunun da-

²⁰ Filibeli, a.g.e., s. 15.

²¹ A.g.e., a.y. Bu üç esası, M. Şemsettin Günaltay da zikretmektedir. Bkz. *Zulmetten Nura*, Yayına hazırlayan: Musa Alak, İstanbul 1996, s. 66.

²² Günaltay, a.g.e., s. 66-67.

²³ Filibeli, *İslâm Tarihi*, s. 15.

²⁴ A.g.e., a.y.

²⁵ Filibeli, *Üss-i İslâm*, s. 4.

²⁶ D. B. Macdonald, "Din", *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, C. III, s. 590-591; Krş. Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Yenda Yayın-Dağıtım, C. I, s. 90; Günaltay, *Zulmetten Nura*, s. 70.

²⁷ Filibeli, *Üss-i İslâm*, s. 3.

ima mevcut olduğunu belirten Filibeli, bu tezini şöyle kanıtlamaya çalışmaktadır:

"Bir ağaca, bir puta tapan vahşinin inanmış olan vicdanını tahlil etsek, tapıtığında insanüstü bir takım vasıflar varsaydığını, ondan hayır ve şer umduğunu, onda affetme irâdesi, kudret ve vicdan gördüğünü teslim ederiz. Demek ki bu vahşi, yaratana inkâr etmiyor, yalnız bilgileri ve dimağı hakikate kadar ulaşamayarak, bu hakikatin yalnız serpintilerini, yanlış olarak bir yere atfediyor..."²⁸

Filibeli, "*din duygusu*"ndan maksadını, "*vicdânî ve dinî samimiyet zevki*" olarak açıklamaktadır. O, dinin umûmî bir keyfiyet olduğunu, fakat dinî duygunun hiçbir zaman genelleşmediğini ifade etmektedir. Ona göre güzel sanatlar zevki ve yeteneği, bedîî his, nasıl genele ait vergilerden değilse, hepsinden daha ince olan din duygusu da genel bir yetenek değildir²⁹. Kendisi bu konuyu örneklerle şu şekilde ifade etmektedir:

"Dinlerden birine mensup iki adamı nazar-ı tedkike alalım: Bunların birisi mensup olduğu dinin ibadet ilmini harfiyyen icra ediyor. Vicdânî ihtisaslarında hiçbir değişiklik ve heyecan, hiçbir incizâb vukûa gelmediği halde ibadet eyliyor. Böyle bir adama dinsiz diyemeyiz. Lakin kendisinde din hissi olmadığı ve daha doğrusu bu hissin kendisinde ya başlangıç halinde kaldığı veyahut da diğer bir temayül şekline girdiği muhakkaktır. Böyle bir makinede dinî his olamaz. Böyle adamlarda ibadet eden ruh ve vicdan değil, i'tiyad ve ta'lim neticesinde maddî bir makine intizamı ile hareket eden cesedir. Diğer adama bakarsak görürüz ki: Birçok vesile ile Cenab-ı Hakk'ı hatırlar, bedîî mahiyeti arzeden her manzara, ona hakiki güzelliklerin kaynağı olan yaratıcısını ihtar eder. Bu vesilenin zuhuriyle vicdanında tatlı bir heyecan, bağlılığının derinliklerinde teşbih ve tarifi müşkül bir zevk hisseder. Halık ve sahibine karşı kalbi ubûdiyetkârâne bir merbutiyetle dolar. İşte bu adam dinî his sahibidir. Meselâ İslâm dinine itikadı olmayan birçok Avrupa mütefekkirini, bir cami veya cemaatle namaz kıldığını görerek, İslâm dininin ibadetine kalb ve vucûduna te'sir eden bir dinî hissi, bazen dine düşmanlık gösterenlerde bile görürüz. Meselâ Pozitivizm mesleğinin piri Auguste Comte, ömrünü maneviyatı tahribe vakfetmişken en sonunda esrarengiz bir nevi din, bir garib tarikat meydana koymuştur. Bu itiraftan dahi anlaşılıyor ki Auguste Comte'un dehasında kuvvetli bir din hissi vardı ve sönmemişti."³⁰

28 Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün mü?*, s. 27.

29 Filibeli, *İslâm Tarihi*, s. 15.

30 Filibeli, *İslâm Tarihi*, s. 15; Krş. *Allah'ı İnkâr Mümkün mü?*, s. 56-57.

Her ne kadar, insanın doğasında güzelliğe eğilim, doğruluğa ve iyiliğe yönelme özelliği varsa da, bunlar din duygusuyla desteklenmedikçe "iyi ve hayır" denilen şeyin kuvvetli bir destekten yoksun bırakılacağını ve zayıf düşürülmüş olacağını³¹ vurgulayan Filibeli'ye göre "*din aşkı, din uğrunda fedakârlık ve hizmet*" gibi hasletler, ancak dinî duyguya sahip olanlarda bulunur. Bu duygudan mahrum olanların dindarlığı ise ancak kendi kendilerini memnun etmekten ibaret kalır. Böylesi din aşkından, fedakârlıktan pay almamış olanlardır³².

Görülüyor ki Filibeli'ye göre dinî duygu, söz ile ifade edilebilen basit bir duygusallıktan ibaret değildir. Gerçek dinî duygu, bağlı bulunulan din uğruna her türlü fedakârlıktan kaçınmamaktır. İşte bu da gerçek aşktır. Yani dinî duygu, Cenâb-ı Hakk'a karşı beslenen aşkın açığa vurulmasından ibarettir.

3) Dinin Lüzumu:

Dine bir ihtiyaç var mıdır? sorusunun, her ne sebeple olursa olsun bir şekilde dindar veya dinsiz her insanın aklına gelmiş olması mümkündür. Filibeli, böyle bir soruya yanıt olarak şunları söyler:

"Din, tarihin zaptedemediği pek eski zamanlardan beri beşeriyette mevcuttur. Tarih öncesi, yani birkaç yüz bin sene evvel yaşayan insanların bugün keşfedilen kalıntılarından ve bırakıtlarından din hakkında bir fikre sahip oldukları sonucuna varılmaktadır. Denilebilir ki, insanlar teffekkür, muhakeme, mukayese ve istidlâle güç yetirdikleri zamandan beri bir dine sahip olmuşlardır."³³

Filibeli, insanların din ihtiyaçlarının bulunduğuna ilişkin şu kanıtı ileri sürmektedir:

"Milyonlarca insanın, binlerce seneden beri bir *din* ile mütedeyyin olma lüzumunu hissetmiş olması ve bugün dahi yeryüzünün sakinlerini teşkil eden milyonlarca insanın *dinî şekillerden* biriyle mütedeyyin bulunması, *dinin lüzumu* hakkında sebep ve delillerin beyhude bir külfet olduğu fikrini uyandırır."³⁴

Filibeli'ye göre, çok eski zamanlardan beri dine ihtiyaç hissedilmişse de, bu konuda deliller getirmek zihinleri aydınlatmaya yardım edeceği için gereksiz değildir. Çünkü, dinin lüzumunu inkâr edenler -az da olsa- her asırda görülmüştür. Din fikri, insan idrakinin doğuşundaki zaruretinden olduğu için, din insan ile birlikte zuhur etmiştir. Bu sebeple dinin başlangıcı için bir tarih tesbit etmek

31 Filibeli, *Üss-i İslâm*, s. 3.

32 Filibeli, *İslâm Tarihi*, s. 15.

33 Filibeli, *Üss-i İslâm*, s. 4-5; Krş. Günaltay, *Zulmetten Nura*, s. 57.

34 Filibeli, *İslâm Tarihi*, s. 16.

doğru değildir. Tarih öncesi insanlarda da din fikrinin bulunduğu inkâr edilemez. O, böyle uzun zamanlardan beri insanların zarurî ve tabîî olarak hissettiği bir fikrin lüzumunun kendi kendine sabit olduğunu söyler. Bu konuda itiraz yapılırsa bile, bunun fikre ve dinin ruhuna ait olmayıp, şekillere ve dinin anlaşılış tarzlarına yönelik olacağını belirtir³⁵.

Filibeli'ye göre din, hem birey hem de toplum için ihtiyaçtır. Beden için hava, su ve gıdaların lüzumunu hiç kimsenin inkâr edemeyeceğini belirten Filibeli, ruhun da aynı şekilde bazı gıdalara muhtaç olduğunu vurgular. Ona göre ruhun muhtaç olduğu gıda "*din*"dir. Bu ihtiyaçtan ötürü, insan idrâkinden din fikrinin çıkması mümkün değildir³⁶.

Filibeli, dine ihtiyacı bir de "*ahlâk*" açısından ele almaktadır. Ona göre, dinlerin kuruluşuna bir göz atacak olursak, ilk ortaya çıkışında her din, ahlâktan ibaret esaslarla başlar. Fakat zamanla dinlere bid'atler ve hurafeler girer³⁷.

Filibeli, hiç kimsenin inkâra cesaret edemeyeceğini söylediği şu önermeyi zikreder: "*Ahlâk yani ahlâkî faziletler insanlık için elzemdir.*" Gerçekte insanlık ahlâk ile diğer varlıklardan ayrılmakta ve onlardan üstün olmaktadır. Kısacası insanlık ahlâk ile ayakta durur. Ahlâk olmazsa, vazifeler de olmaz; vazifeler olmazsa insanların hayvandan farkı kalmaz. İnsan toplumunun her şekli ahlâk ile mümkündür. Sosyal topluluklar ve hükûmetler hep hukûka, hukûk ise ahlâka dayanır. Bu dünyada insanlara verilen göreceli mutluluğun biricik koruyucusu ahlâktır. Bu noktada Filibeli şu soruları sorar: Acaba *din ile ahlâk* ayrı ayrı şeyler midir? "*Din*" olmadan "*ahlâk*" mümkün müdür?³⁸ Şimdi bu soruların yanıtlarını yine Filibeli'den dinleyelim:

"Sokrat ve talebeleri Eflatun ve Aristo'dan itibaren bir takım filozoflar, dinin ve ahlâkın yücelikte bir olmakla birlikte, ayrı ayrı şeyler olduklarını zan ve iddia etmişlerdir. Bu iddiaları batı bilginlerinin çoğunluğunca bugün kabul edilmiş bulunuyor. Fakat mesele inceden inceye incelenirse, Sokrat ve takipçilerini bu fikre sevk eden sebepler ortaya çıkar. Öncelikle şunu söyleyelim ki Sokrat'ı bu fikre sevk eden bellibaşlı iki sebep vardır: Birisi bulunduğu *çevre* ve zaman; diğeri *fazilet* sevgisidir.³⁹"

Filibeli, Sokrat'ın "*fazilet*" sevgisini şu şekilde anlatmaktadır: "Bilinmektedir ki Sokrat'ın yaşadığı zamanda Yunanlıların dini, bir hurafe silsilesinden zarif bir putperestliğe dönüşmüş *antropomorphism* (insan şekline tapma) den iba-

35 Filibeli, a.g.e., s. 17; Krş. Günaltay, Zulmetten Nura, s. 57.

36 Filibeli, İslâm Tarihi, s. 18.

37 Filibeli, *Üss-i İslâm*, s. 75.

38 Filibeli, *İslâm Tarihi*, s. 18, 616.

39 Filibeli, a.g.e., s. 18-9.

retti. Bu kadar adi bir şekle düşmüş olan bir dinin (dinî fikrin değil, söz konusu din şeklinin) dayanabileceği ahlâk ile Sokrat'ın vahdet arayan vicdanında ortaya çıkan oldukça farklı idi. Eğer Sokrat, ahlâkı, o zamanki dinî yapıya bağlamış, ahlâkı o şekilde mümkün görmüş olsaydı, bizzat ahlâkı mahvetmiş olacaktı. İşte bu yüzden, hiç olmazsa çevresindeki bâtil dinin etki alanı dışında bir "ahlâk" yapmak istedi. Böylece Sokrat, din ve ahlâkı ayrı ayrı şeyler kabul etmiş oldu. Fakat her ikisinin de yücelik hususunda birleştiğini belirtmesi, Sokrat'ın aslında ahlâk ilminin dinî fikirden ayrı olamayacağını kabul ettiğini göstermektedir.⁴⁰ Görülmektedir ki Filibeli, Sokrat'ın bu anlamdaki yaklaşımını doğru ve haklı bulmaktadır.

M. Şemseddin Günaltay da, dinin lüzumuna "ahlâk" açısından yaklaşmaktadır. Ona göre din, ahlâkî fazilet demek olduğundan, ahlâksız bir millet yaşayamayacağı gibi, dinsiz bir kavim de payidar olamaz. Dinin gayesi beşer cemiyyetinin saadet ve selamet ahengini teminden ibarettir. İnsanlar, fitraten ihtiraslara mahkum oldukları için onları süflî temayüllerden, haksız tecavüzlerden alıkoyacak din gibi bir kayda muhtaçtırlar⁴¹.

Bu konuda Filibeli Ahmed Hilmi, "ahlâk" konusunu biraz daha açarak, ahlâkın özünü oluşturan "vazife" unsurunu irdelemektedir. Ona göre ahlâkın esas konusu "vazife"dir. Bu vazifenin yerine getirilmesi *vâcip* ve *mukaddestir*. Bir vazifenin yerine getirilmesinin vacip ve mukaddes olabilmesi için *mukaddes bir esasa* dayanması gerekmektedir. Bu mukaddes esas ise "öldükten sonra dirilme", "mükâfat" ve "ceza" fikridir. Bu fikirler manzumesinin toplamı ise "din" olur. Bu esaslar aradan çıkarılır ise "ahlâk"ın bir anlamı kalmaz. "Vazife" denen ağır borcun yerine getirilmesi için de bir sebep kalmaz⁴².

Filibeli, dinin inkârı ile ilgili çok önemli bir noktaya işaret etmektedir:

"Dinin lüzumunu inkâr edenler, bütün bu hakikatlerin kuvvet tesirini tadil ve izale için birçok vesikaya başvururlar. Kısaca, din adına işlenen sayısız faciaları ve kötülükleri sayarlar. İstibdadın en fena şekli olan dinî istibdadı bütün korkunç sahneleri ile göz önüne koyarlar. Dinin vesile ve vasıta olduğu su-i istimalleri sayıp dökerler. İnsanlık tarihinde bir ân eksik olmadığı görülen sefaletleri, cefaları merhametli görüşlere karşı teşhir ederek tahlil ederler. Bu kötülüklerin en önemli saik ve etmenlerinden birinin de din olduğunu ortaya sürerler."⁴³

40 Filibeli, *İslâm Tarihi*, s. 19.

41 Bkz. Günaltay, *Zulmetten Nura*, s. 61.

42 Filibeli, *İslâm Tarihi*, s. 19.

43 Filibeli, *a.g.e.*, s. 21.

Filibeli'ye göre bunların hepsi doğru ise de dini inkâr edenlerin bunlardan çıkardığı sonuç yanlıştır. Bunların hepsi, insani hırsların aşağılık gücünü, insan nefsinin kötülöklere kabiliyetini ispat edebilir. Bunlar, ne dinin lüzumunu ne de yüceliğini inkâr için delil olamaz. Bir şey tahrif ve su-i istimali ile doğan etkile-riyle değil, öz yapısı dikkate alınarak değerlendirilmelidir.⁴⁴ Dinin su-i istimali konusunda Filibeli şöyle diyor:

"Dinin su-i istimale uğradığı pek doğrudur. Fakat bundan dinin lü-
zumunu inkâr etmek gibi bir netice çıkarmak hiç de doğru değildir. En
faydalı bir şey bile su-i istimal neticesinde faydasız, hatta zararlı olabilir.
Fakat bu, su-i istimale ait olup, o şeyi ilgilendirmez. İnsanlar, en yüce fi-
kirleri bile ihtiras aracı yapma yolunu bulurlar. Bu çeşit su-i istimler in-
sanlığın fitrat ve yaratılışına veyahut yetenek ve terbiye tarzına ait bir
keyfiyettir."⁴⁵

Filibeli'ye göre dinin su-i istimalden hasıl olan neticeler ile dinin lüzum-
suzluğunu veyahut zararlılığını iddia etmek en büyük safsatalardan sayılmakta-
dır. Tarihte din adına işlenmiş cinayetler pek çoktur. Fakat din adına yapılan iyi-
likler ve faziletler de sınırsızdır. Birinciler din adına işlendiği halde, dinin su-i
istimali ile sonuçlanmıştır. Çünkü bunlar, dinin yasakladığı şeylerdir. İkinciler
ise dinin emirlerine uygundur. Filibeli, dinin lüzumu için bundan daha büyük ta-
rihi delil olamayacağı fikrindedir⁴⁶.

Görülmektedir ki, din hakkındaki anlayışlar Filibeli zamanında nasılsa za-
manımızda da aynıdır.

4) Dinsizliğin Sonuçları:

Şehbenderzâde'ye göre dinsizliğin belli başlı üç sonucu vardır. Bunlar;
ahlâk fikrinin kaybolması, toplum ve özgürlük fikrinin kaybolması ve mutlulu-
ğun kaybolmasıdır.

1- Ahlâk Fikrinin Kaybolması: Bir toplum, bir takım kanunlar ile kurul-
muş bir makineye benzer. Bu kanunların neticelerindeki esas, "hukuk" fikri olup
bu fikrin de kaynağı "ahlâkiyât"tır. Aradan bu engel (ahlâkiyât) kaldırıldığı tak-
dirde, ortada ne hukukun ne de kanunların bir anlamı kalır⁴⁷.

Filibeli, bu görüşünü desteklemek için ahlâkı analiz etmektedir. O, her il-
min bir konusunun bulunduğunu, ahlâkın konusunun da "*iyi-fazilet*" olduğunu
belirtir. Filibeli'ye göre "*kudsiyet*" fikri esas alınmadıkça bir ahlâk düzeninin ku-

44 Filibeli, *İslâm Tarihi*, s. 21.

45 A.g.e., a.y.

46 A.g.e., a.y.

47 Filibeli, a.g.e., s. 22; Günaltay, *Zulmetten Nura*, s. 87.

rulması olanaksızdır. Kudsiyet ise, Allah'a inanmakla, O'nu sevmekle yani din-darlıkla ortaya çıkabilir. Bundan dolayı Cenâb-ı Hakk'ı inkâr eden bir adamın ahlâksız olması doğâl ve mantıklıdır⁴⁸.

Bu açıklamalardan sonra Filibeli, din ve mukaddes dinî fikirlerden yok-sun olarak yetiştirilecek bir nesilde, yüzyıllar sonra ne gibi durum ortaya çık-a-cağımı kestiremezsek de, insanın ruhî durumlarını inceledikten ve daha şimdiden görülen belirtilerden bizim "*ahlâk*" dediğimiz manevî düzenden bir eser kalma-yacağına ve her türlü yüce arzulardan yoksun ve sırf hayvansal hesaplarla geçi-nen bir toplum meydana geleceğine hükmedebiliriz⁴⁹.

2- *Toplum ve Özgürlük Fikrinin Kaybolması*: Filibeli'ye göre insan top-lumları, homojen bir topluluk değildir ve olamaz. Evrende mutlak anlamda "eşit" hiçbir varlık şekli olmadığı için insanlar da hiçbir hususta tam anlamıyla "eşit" olamazlar. İnsanlığın ortaya koyduğu birçok esrarengiz kelime vardır ki bunlar hep bu gerçeğe işaret ederler: *Talih, kader, tesadüf* vs. İnsanlar maddî ve manevî olarak farklı özellikler göstermesine rağmen, bütün insanların hakkı olan şey hukuken "*eşitlik*"tir. Eğer bir toplum bireylerin eşitliğini dikkate almazsa, o toplumun devam etmesi mümkün değildir. Toplumdaki eşitliğin devamını sağla-yacak "*maddî ve manevî bir kuvvet*" bulunmazsa "*anarşizm*" doğar. Filibeli'ye göre bu kuvvet "din ve ahlâk"tır⁵⁰. Çünkü İslâmiyet, bütün marasıyla sosyal bir dindir⁵¹.

3- *Mutluluğun Kaybolması*: Filibeli, insanın hayatı hep mutluluk (saadet) ümidiyle yaşadığını, ancak insanın nisbî (rölatif) bir mutluluğa ulaşabildiğini be-lirtir. Bununla birlikte, bu nisbî mutluluğu meydana getiren şey maddiyat değil, vicdanî kanaat ve maneviyattır. Başka bir deyişle nisbî mutluluk, din ve ahlâkın ürünüdür⁵².

Filibeli, dinsizliğin toplumsal sonuçlarının dehşet verici olduğunu söyler. Ona göre bir dinsiz nazarında "insanlık", "erdem", "mertlik", "şefkat", "insaf" gi-bi yüksek kelimelerin hiçbir anlamı yoktur⁵³.

Din, bireyin ruhsal gereksinimlerine cevap vermesi yanında, onun top-lumsal alandaki birleştirici rolü de çok önemlidir. Dinin bu yönü birçok düşünür tarafından dile getirilmiştir⁵⁴.

48 Filibeli, *a.g.e.*, s. 22, 24.

49 Filibeli, *a.g.e.*, s. 23.

50 Filibeli, *İslâm Tarihi*, s. 24-25.

51 Günaltay, *Zulmetten Nura*, s. 65, 89.

52 Filibeli, *İslâm Tarihi*, s. 25.

53 Filibeli, *a.g.e.*, s. 26-27.

54 Bkz. Emrullah Yüksel, "*Din Fenomeni*", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: I, İstanbul 1999, s. 80-81.

Demek ki din, bireyin olduğu kadar toplumun da vazgeçilmez bir değeridir.

5) Dinlerin Tasnifi:

Filibeli, eskiden beri dinlerin tasnifinin yapılmaya çalışıldığını, fakat yapılan bu tasniflerin çoğunluk tarafından kabul görmediğini belirtmektedir⁵⁵. O, dinlerin daha önce yapılan tasnifleri örnek olar vermekte, bunların eksik yönlerini açıklamaktadır⁵⁶. Kendisi dinleri, manevî kıymetleri bakımından; bâtl din-mâkul din ve tabîî din- hak din ve semavi din- muhtelit (karışık) din olarak tasnif etmekte ve bunları açıklamaktadır⁵⁷.

Bâtl Din: Filibeli'ye göre Fetişizm⁵⁸, ikicilik, insana, hayvana tapma gibi içyüzleri ve mahiyetleri açıkça ortada olan bâtl dinler, ancak ilkel durumda bulunan câhil, bedevî veya vahşî topluluklarda görülebilir. Filibeli, bunların bugün için pek taraftarı bulunmadığından, bunlardan uzun uzadıya söz etmeye gerek olmadığını söyler⁵⁹.

Mâkul Din, Tabîî Din: Bu iki tabir aynı anlamdadırlar. Her ikisi de icad edilmiş değilseler de, son asır medeniyetinin gösterdiği yayılma ve tekâmülün mahsulüdür. Filibeli'ye göre Avrupa akılcılarını bile bir din edinmeye sevkeden sebepler şunlardır: 1) İnsanların din duygusundan, dinî ihtiyaçtan ayrılamayışı. 2) Mevcut dinlerde akıl ve tabiata zıt şeyler bulunması sebebiyle bu dinlerin, idrakî kudrete, tenkit ve araştırma yapanların vicdanlarına rehber olamayışı⁶⁰.

Filibeli, Avrupa vicdaniyat ve içtimaiyatının tekâmül devresine girmesinin Luther ve Kalvin ile başladığını belirtir. Ona göre bunların girişimi, *mâkul ve tabîî dine* doğru atılan dev bir adımdır. Yine Hıristiyanlığın *Katoliklik* şeklindeki "akla ve tabiata aykırı" olan akidelerinin çoğu, *Protestanlık* tarafından çıkarılıp temizlenmiştir⁶¹. Buradan hareketle Filibeli akîf ve felsefî dinler oluşturulduğu sonucuna şu şekilde varır:

"Lakin bir çok şubelere bölünen Protestanlık, kat'î ve artık ıslâhata muhtaç olmayan bir şekil alamadı. Hatta bir çok tenkitçinin kanaatlerine göre ıslâhattı ifratla yapan şubelerin Hıristiyanlıkla hemen hiçbir münasebeti kalmadı. Mafâhîh Hıristiyanlığa has olan akidelerin hiçbirisi akıl ve ilim ile uygunluk kabul

55 Mansur b. Yunus b. İdris, *Keşşâf'ul-Kıma' an metn'il-İkna'*, Tahkik: Hilâl Musaylahî Mustafa Hilâl, Beyrut 1402, C. V, s. 43.

56 Filibeli, *İslam Tarihi*, s. 27.

57 Filibeli, a.g.e., s. 29-34.

58 Filibeli, a.g.e., 34; Krş. Üss-i İslâm, 21.

59 Fetişizm: İkel toplumlarda, dinî eylemlerin tümü. Bkz. Meydan Larousse, "Fetişizm", Meydan Yayınevi, İstanbul 1971, C. IV, s. 622.

60 Filibeli, *İslam Tarihi*, s. 34-35.

61 Filibeli, a.g.e., s. 35.

etmediğinden nihayet "Hıristiyanlığın hususi şekiller ve çizgileri" ile hiçbir münasebeti olmayan tarzda ve sırf "aklî ve felsefî dinler" tasavvur edilmeğe başlandı."⁶²

Filibeli tabîî dinde şu dört esasın bulunduğunu belirtir: 1) Ulûhiyeti tasdik. 2) Ahlâk. 3) Külfetten ârî ve kalbî ibadet. 4) Akıl ve ilme aykırı fikirlerden kaçınmak⁶³. O, bu dört dinî esasın anlaşılması ve uygulanmasının herkesin men-sup olduğu felsefî görüşe göre değiştiğini söylemekte⁶⁴ ve bu çeşit dinler hakkında şu sonuca ulaşmaktadır:

"Tabîî din unvanı altında bulunan dinî şekillerde, semavî dinlerde dahi mevcut birçok hakikatler yok değil, var. Lakin bir kudsi esasa malik olmadıklarından ve muhteviyatı her ferдин sevk ve iktidarına göre değiştiğinden ve bağlanılacak bütün tarihi şartlardan mahrum bulduklarından "tabîî din" bir müstear isimden ibaret kalıyor. Bu nâm-ı müstearın altında ya semavi dinlerin vücudî safhalarından bir safha veyahut da felsefe mesleklerinden biri bulunuyor."⁶⁵

Sonuç olarak Filibeli'ye göre, tabîî din, aslında felsefî düşüncelerden veya düşünürlerden birinin ürünüdür.

Hak Din, Semavî Din: Filibeli'ye göre, gerçek dinler, hak din ve bâtil din olmak üzere ikiye ayrılır. Ona göre bu ayırım eksik olmakla birlikte, bugünkü ahlâk ve felsefe noktasından en yararlısıdır. Çünkü insanlar, genel olarak dinlerin bu yönüyle ilgilidirler. Eski devirlere ait dinler, sadece uzmanının zevk duyacağı bir husustur⁶⁶.

Filibeli, böyle bir ayırımda, subjektiflik bulunduğunu da kabul eder. Ona göre, her insan kendi dinini hak ve diğerlerini az çok hakikatten uzak veyahut tamamen bâtil görür. O, böyle bir savın delillerden yoksun olduğu için bilimsel bir değerinin olmadığını ifade eder⁶⁷.

Filibeli, uyar insanların, açıkça bâtil dinleri çoktan terketmiş olmalarını önemser ve bu konuda şunları söyler:

"Bugün medenî kavimlerin, her birinin esasî mukaddes bir kitaba râci, üç büyük dine sâlik bulunuyor. Bu hususun büyük bir tarihi kıymeti vardır. Bir dinin milyonlarca insan tarafından kabul edilmiş olması, binlerce sene payidar kalması, hiçbir mütefekkirin hafife almayacağı

62 A.g.e., a.y.

63 A.g.e., a.y.

64 Filibeli, a.g.e., 35-36.

65 Filibeli, a.g.e., 37.

66 Filibeli, *İslam Tarihi*, 37.

67 A.g.e., a.y.

şeylerdendir. Vakıa, milyarlarca halkın, binlerce seneden beri bu üç din haricinde kalan, "Brahma", "Buda" ve "Konfüçyüs" dini ile mütedeyyin olması, fikrimizi ta'lil için serdedilebilir. Şu kadar ki, biz bu dinlerin esas noktalarda medeniyetin üç dini ile birleşeceğini isbat edebiliriz."⁶⁸

Filibeli'ye göre, kudsiyet ve nübüvvet, vahiy ve ilham fikirlerinden yok-sun fikirler, ne kadar yüksek olursa olsun, insanların vicdanî rehberi ve amel-lerin düzenleyicisi olamazlar. Filibeli, felsefenin, hiçbir zaman dinin yerini tutamadığını ve tarihî gerçeklere, ruhî durumlara ve insanî ihtiyaçlara dayanarak hiçbir zaman da tutamayacağını ileri sürmektedir⁶⁹.

Filibeli, üç dinde ortak ve her üçünde aslî olan fikirleri bir araya toplayarak, bunların bilimsel ve felsefî esaslarla tartılması suretiyle, bir dine "hak" sıfatını verebilecek şartların elde edilebileceğini ifade etmektedir. Ona göre bu şartlar, esas noktalardır. Bunlara, zamanla mahiyetleri değiştirilmiş veya tahrif edilmiş fikirler, mensupları tarafından ilave edilmiş içtihatlar dahil değildir. Filibeli'ye göre, bu metotla medenî insanların dini olan üç büyük dindeki aslî noktalar ele alındığında öncelikle şu sonuç ortaya çıkar: "*Cemâl ve kemâl isimleriyle muttasıf tek Allah*". Sonradan ortaya çıkan ihtilaf bir yana bırakıldığında, bu üç dinin esaslı noktalarından biri "vahdaniyet" fikri olmaktadır⁷⁰.

Filibeli, ikinci şart olarak, Rab itiraf ve tasdik edildikten sonra, bu tarz bilgiyi beşeriyete kazandırmış olan zâtın bulunmasıdır. Dinler içinde Allah'ın birliğini (vahdaniyeti) kabul edenler, ancak "*nübüvvet*" (peygamberlik) sıfatını taşıyan zâtlara sahip olan dinlerdir. Filibeli, bir dinin "hak" niteliğini kazanması için nübüvveti de şart olarak görmektedir⁷¹.

Filibeli bu iki şarttan sonra, dinlerin yapısına bakarak başka bir şart daha ileri sürmektedir. "Dinler ve ahlâk, pek çok kayıtlar koyuyor, bir çok emirler veriyor. İhtiraslarımıza ve temayüllerimize set çekmemizi emrediyor. Cenab-ı Hak, âdil ve rahîm (adaletli ve merhametli) gibi yüce sıfatlarla muttasıf deniliyor. Fakat âleme, tarihe baktıkça pek az refah, çok sefalet, çok mihnet, az saadet, çok zulüm, az adalet görüyorum" diyen Filibeli, bir dine hak dinelebilmesi için o dinin herhangi bir şekilde, "adalet" ve mutluluğu sağlamasının, ahlâkî fazileti yerine getirmesinin zorunlu olduğunu belirtir. Bu durumun bir dinde bulunabilmesi, o dinde "öldükten sonra dirilme" fikrinin bulunması gerekmektedir. Şu halde bir dine "hak" niteliğini kazandıracak üçüncü esas, "öldükten sonra dirilme" fikridir⁷².

68 Filibeli, *a.g.e.*, 37-38.

69 Filibeli, *a.g.e.*, 38.

70 Filibeli, *a.g.e.*, s. 38-39.

71 Filibeli, *İslam Tarihi*, s. 39-40; Krş. Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, C. 1, s. 93.

72 Filibeli, *a.g.e.*, s. 40-41.

Filibeli'ye göre bir dinin "hak" olması için temelde bu üç şart yeterli olmakla birlikte, o dinin "hak" sıfatını kazanabilmesi için bütün ayrıntılarda ve uygulamalarda olmasa bile, inançlarında bu üç esasa aykırı ve bu üç esasla çatışan şeylerin bulunmaması gerekmektedir. Aksi halde, bir dine hak ile bâtılın karışımından meydana gelmiş bir "muhtelit din" gözüyle bakmamız gerekir⁷³.

Muhtelit Din: Filibeli'ye göre muhtelit din, dinlerden birini, meselâ Hıristiyanlığı remizler ve fazlalıklardan, şekli ibadetlerinden soyutladıktan sonra, geri kalan fikir manzumesinin kabul edilmesiyle ortaya çıkan dindir⁷⁴. O, bu işleme somut bir örnek vermektedir:

"Meselâ bir mütefekkir, Hıristiyanlıktan teslis fikrini bırakıyor, vahdaniyet fikrini alıyor. Cenab-ı Hakk'ı sevmek, onun azametini düşünmek, onun rahmet ve kereminden beklenebilecek güzel halleri hattı hareket edinmek vs. gibi, bütün yükseklikleri kabul ediyor. Lakin bu ahval hakkında kilisenin vazettiği şartları kabul etmiyor. Mesihî, teslisin şahsî bir şekliyle değilse de, âli bir zât veya bir nebi suretinde ve ibadetleri de, *"hakkı sevmek, Allah'ın kullarına şefkatli ve âdil muamele etmek"* şeklinde hülasa ve kabul ediyor."⁷⁵

Filibeli, Hıristiyanlıkta bulunan bazı zorunlu inançları ve ibadetleri kabul etmediği için böyle bir kimseye Hıristiyan denemeyeceği gibi, dinsiz de denemeyeceğini ifade etmektedir. Filibeli, böyle bir kimsenin benimsediği din şekline en uygun isim olarak "muhtelit din"i uygun görmektedir⁷⁶.

Filibeli, İslâm açısından, teslis akideleri ve esrar ile esas sıfatını kaybetmiş olan Hıristiyanlık, Yahudi dini şeklini alan Musevilik, Hint, İran, Mısır hurafeleri ve İsrailiyat ile esastan ayrılmış İslâm'daki koyu dalâlet mezheplerinin hep birer muhtelit din olduğunu belirtir⁷⁷. O, bu çeşit dinlere bir örnek olarak verdiği "Bahailik" hakkında geniş bilgi vermektedir⁷⁸.

6) Din, Bilim ve Akıl:

İslâmiyet, bilim ve sanatın en büyük koruyucusudur. Müslümanlığın pozitif bilimlerle uzlaşamayacağı hiçbir nokta yoktur. Bilimin dayanağı akıl olduğu gibi, İslâmiyet'in de sorumluluk kaynağı akıldır⁷⁹.

73 Filibeli, *a.g.e.*, s. 41.

74 Filibeli, *a.g.e.*, s. 42.

75 *A.g.e.*, a.y.

76 *A.g.e.*, a.y.

77 Filibeli, *İslam Tarihi*, s. 42.

78 Filibeli, *a.g.e.*, s. 42-58.

79 Günaltay, *Zubmetten Nura*, s. 81.

Filibeli'ye göre İslâmiyet akıla karşı olmadığı gibi, İslâm dini derecesinde bilimi teşvik eden bir din yoktur. Herkes tarafından açıkça bilindiği için ilmin önemini belirten ve ilme teşvik eden âyet ve hadisleri tekrar etmeye gerek olmadığı vurgular. O, İslâm'dan başka diğer bütün dinlerin akla karşı bir nefret ve düşmanlık gösterdiğinin meydana geldiğini, akıldan üstün fikirler üzerine iman teklif eden bu gibi dinlerin akıl ve muhakemeye karşı olmalarının zorunlu olduğunu belirtir⁸⁰. Bununla birlikte Filibeli, İslâm'da da akıl ve bilime karşı olanların bulunduğunu, ancak bunun İslâm'ın kendisinden kaynaklanmadığını şöyle açıklar:

"Maatteessüf İslâm dininin akıl ve ilim hakkındaki kaideleri, bir dereceye kadar mezheplerin ihtiyaçları sebebiyle ve diğer taraftan ise âlimlerden bir kısmının aldığı telakki tarzı yüzünden zedelenmiştir. İlim ve ilmin nakilcilik kısmı, akla tercih edilmiştir. Akıl ile müeyyed olmayan bir şey ise daima aklın hücumlarına maruz ve ekseriya mağlup olacağı şüphesizdir. Sonra da ilim, yalnız hukuk ve ibadet kaidelerine, tefsir ve hadislere dair malumata hasredilmek istenilerek aklî ve kevnî ilimler kıymetsiz ve lüzumsuz tutulmak, hatta uhrevî saadete ve takvâya mugayir addedilmek istenilmiştir. Vakıa müslümanlar, ilim ve fen şubelerinin pek çoğunda terakki göstermişlerse de, en müterakki zamanların mecruh mezheplerin galip bulunduğu zamanlar olduğu, felsefî ve tabîî ilimler ile iştilal edenlerin makbul olmayan fırkalara sâlik adamlar bulunduğu şayân-ı dikkattir."⁸¹

Filibeli, İslâm dininin akıl ve bilime gösterdiği rağbet sebebiyle, müslümanların bu düzeye düşmemeleri gerektiğini belirttikten sonra, bunun sebebinin dinlere musallat olan iki belânın İslâm'a da musallat olduğunu söyler. Ona göre bu iki belâ; "*zühd ve ruhbanlık*"tır⁸².

Bunu bugün biz söylesek, birçok insanın karşı çıkacağı ortadadır. Ancak Filibeli gibi, toplumunun düştüğü uçurumu önceden gören ve bu durumdan kurtulmak için feryadını basın ve yayın yoluyla dile getirmeye çalışan biri söyleyince daha da dikkat çekmektedir. Filibeli, İslâm'a zühd ve ruhbanlığın nasıl musallat olduğunu şöyle ifade ediyor:

"Peygamber, ümmetini müfrit zühdden, yani zühd yolunda ifrata kaçmaktan menetmiştir. Ne çare ki, az zamanda, hatta Tâbiûn devresinde müfrit zühd yüz göstermiştir. İslâmiyet'te hiçbir zaman ruhbaniyet yoktur. Ve hiçbir vakit ruhban sınıfı peydâ olmamıştır. Lâkin âlimler,

80 Filibeli, *a.g.e.*, s. 613.

81 Filibeli, *a.g.e.*, s. 613-614.

82 Filibeli, *a.g.e.*, s. 614.

şeyhler ve bütün din adamlarının mütemayiz bir içtimai sınıf şeklini alması... ruhban sınıfından gelen zararların bir kısmını ikâ etmiştir."⁸³

Kısacası, Filibeli'ye göre İslâm'ın özünde akıl ve bilime bir düşmanlık olmamakla birlikte, yanlış yorumlar ve anlayışlar yüzünden böyle bir izlenim verilmiştir. Gerçekte İslâm dini, akıl ve mantığa çok önem vermekle birlikte, insanın duygu ve ruhtan ayrı bir varlık olmadığı gerçeğinden hareketle, onu *akıl*, *duygu* ve *ruh* birlikteliği içinde değerlendirmekte⁸⁴, insanın maddî ve manevî ihtiyaçlarını bu durumunu dikkate alarak düzenlemektedir.

III. Sonuç:

Din, tanımlanması çok zor bir gerçeklik olmasına karşın, bunun insanlık tarafından tanıma ihtiyaç duyulmayacak kadar açık olduğunu ve hissedildiğini vurgulayan Filibeli Ahmed Hilmi, insanlığın bulunduğu her zaman ve zeminde şu veya bu şekilde mutlaka "*din*" olgusunun bulunduğunu söylemektedir.

Din, insanla birlikte vardır. Çünkü bu duygu, kendisinden ayrılmayacak şekilde insanın doğasında yerleşmiştir. Bu yüzden din, insanlar için bir ihtiyaç olup, insanların onsuz yaşayamadıkları tarihi verilerle ortaya konulmuştur.

Filibeli'ye göre önemli olan insanın din ihtiyacını, doğru ve hak dinle karşılamasıdır. Bunun bilenebilmesi için de bir takım şartların olduğunu belirtir. Her şeyden önce, hak dinde *Allah*, *peygamberlik* ve *âhiret* inancının bulunması zorunludur. Bununla birlikte, hak dinde bu temel inanç esaslarına aykırı esasların bulunmaması gerekmektedir. Bu ilkelerden hareket eden Filibeli, gerçek anlamda hak dinin, ancak İslâm dini olabileceğini ortaya koymaktadır.

Filibeli'ye göre "*dinsizlik*" devamlı sorun üreten bir yaklaşım tarzıdır. Bu birey için böyle olduğu gibi, toplum için de böyledir. Yani dindar bir insan, kendisine faydalı olduğu gibi topluma da faydalı olur. Çünkü "*dinsizlik*", evrensel kabullerden olan *ahlâk* ve *özgürlük* fikrini yok ettiği gibi, insanı mutsuz kılar.

Bütün bunların yanında hak din, akıl ve bilim ile çelişmeyen dindir. Bu demek değildir ki, akıl dinin önündedir. Asla! Fakat akıl ve bilim olmadan dinin anlaşılması mümkün değildir. Bu bakımdan akıl, bilim ve din o kadar giriftirler ki bunların birbirinden ayrı düşünülmesi mümkün değildir. Elbette burada sözü edilen din, Filibeli'nin her zaman ısrarla vurguladığı gibi, bütün felsefe, düşünce ürünü olan ve kendisine bâtil karışmış olan dinlerin dışında kalan hak bir dindir ki o da İslâmiyet'tir.

⁸³ Filibeli, *İslam Tarihi*, s. 614.

⁸⁴ Yükel, "*Din Fenomeni*", s. 106.